

GÜNEL QURBANOVA
Bakı Slavyan Universiteti
gunel_bsu@mail.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ QƏLİBİNDƏ FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB MALİYYƏ TERMINLƏRİ

Açar sözlər: termin, maliyyə, söz, söz birləşməsi, mürəkkəb termin.

Ключевые слова: термин, финансы, слово, словосочетание, сложный термин

Key words: term, finance, word, phrase, compound term

Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin terminoloji sisteminin tədqiqi zamanı aydın olur ki, elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin formalaşmasında sintaktik üsul xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bu yol türk dillərinin söz yaradıcılığı sistemində xüsusi rolu olan üsullardandır. Bu üsulun əsasını, əsasən, söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminləri təşkil edir. Maliyyə termin söz birləşmələri komponentlərinin sayı və təşkil olunduğu sözlərin xarakteri baxımından da zəngin və rəngarəngdir. Belə ki, maliyyə termin – söz birləşmələri quruluşuna görə sadə (iki sözlü) və mürəkkəb (çox sözlü) olduğu kimi, komponentlərinin xarakterinə (morfoloji mənsubiyyətinə) görə də ismi və feili birləşmələr kimi formalaşa bilər.

Sadə və mürəkkəb maliyyə termin – söz birləşmələrinin quruluşu təşkil olunduqları sözlərin kəmiyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Sadə söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminləri iki müstəqil mənalı sözün semantik və qrammatik baxımdan birləşməsindən əmələ gəlsə, mürəkkəb söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminləri üç və daha artıq müstəqil mənalı sözün birləşməsi nəticəsində formalaşır. İsmi birləşmələrdə bu, təyin və təyinolunan şəkildə sıralanaraq onların birliyindən meydana çıxır. Məs.: *türkcə fiyat boşluğu* – maliyyə qurumunun qiymət cədvəlində, heç bir prosedur olmadan aşağı və ya yuxarı əmələ gələn kəskin dəyişikliklərdir (FTS, 11), *konut finansmanı* – müxtəlif banklar tərəfindən lizinq yolu ilə istehlakçını mənzil sahibinə çevirmək üsulu (FTS, 16); azərbaycanca *komisyon haqqı* – prinsipalın göstərdiyi xidmətə görə agentə ödədiyi kompensasiyadır (BMTİL, 219), *qiymətləndirmə dəyəri* – qiymətləndirilən obyektin vergi məqsədləri üçün müəyyənləşdirilən dəyəridir (BMTİL, 251); türkməncə *byujet yetmezçılığı* – büdcə açığı (YDBTS, 48), *çykdaıy*

hümmətsizlənməsi – maliyyə inflyasiyası (YDBTS, 53), *dellallyk yygymy* – komisyon faizi (YDBTS, 57).

Mürəkkəb maliyyə - termin söz birləşmələri isə üç və daha çox əsas sözün məzmun və müxtəlif qrammatik vasitələrin köməyi ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Bu cür söz birləşmələrini əmələ gətirən hər bir söz, eyni zamanda, bir – biri ilə semantik və qrammatik baxımdan bağlı olur və nəticədə hamısı birləşərək mürəkkəb söz birləşməsinin yaranmasına kömək edir. Çoxkomponentli söz birləşmələrinin hər bir komponenti öz arasında bir – biri ilə semantik – məntiqi əlaqə yaradır və bütöv sintaktik vahid şəklində özünü göstərir. Məs.: türkcə *banklararası para piyasası* – TCMB – nın əhatəsində fəaliyyət göstərən bankların bir-biri ilə məhdud əməliyyatlar apardıqları bazar (FTS, 3), *satın alma gücü paritesi* – ölkələr arasındakı qiymət səviyyəsi fərqi aradan qaldıran pul vahidinə çevirmə nisbəti (FTS, 29); azərbaycanca *alıcılıq qabiliyyəti pariteti* – bir – birinə münasibətdə həcmələrinin ölçülməsi üsulu kimi, GDP həcmələrinin milli valyutaların korreksiya edilmiş kurslar əsasında hesablanmasıdır (BMTİL, 22), *bank kapitalının kafiliyi* – banklar və bank olmayan maliyyə təşkilatlarının müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərməsini təmin edəcək həcmdə kapitalın olması vəziyyətini əks etdirir (BMTİL, 52); türkməncə *byujetın ykdysady wesipesi* – büdcənin iqtisadi funksiyası (YDBTS, 48), *çakdanaşa köp satyn alynma* – qiymətli kağızların və ya xarici valyutanın dəyərindən artıq qiymətə satılması və ya satın alınması (YDBTS, 49), *çek karz mümküncülükli goyum şahadatnamasy* – kredit alınmasına təminat verən depozit sertifikatı (YDBTS, 51).

Məlumdur ki, maliyyə termin –söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən sözlərin sayı artdıqca (bu xüsusiyyət terminlərə xas olmasa da) terminlərin-anlayışların mənası daha aydın olmaqla onun haqqında geniş məlumat əldə etmək mümkün olur. S.Sadıqova haqlı olaraq qeyd edir: “Elm və texnikanın, cəmiyyətimizin müasir inkişaf prosesinin mürəkkəbliyi fonunda yaranan terminlər çox komponentliyi ilə seçilir. Hər hansı anlayışın mürəkkəb terminlə və ya termin birləşməsi ilə ifadə olunması həm terminlə bağlı səciyyəvi tələblərin pozulmasına, həm də elmi dilin ağırlaşmasına gətirib çıxarsa da, nəticə etibarı ilə anlayışın mənasını daha dəqiq, mahiyyətini daha dolğun əks etdirir. Bununla da termin definitiv funksiyasının qarşısında qoyulan bu və ya digər anlayışı adlandırmaq və onu dəqiq təyin etmək tələbi yerinə yetirilir” (6, 65).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mürəkkəb maliyyə termin – söz birləşmələri komponentlərinin xarakterinə və morfoloji mənsubiyyətinə görə də iki şəkildə özünü göstərir: ismi və feili maliyyə termin – söz birləşmələri. Bu xüsusiyyəti həm sadə, həm də mürəkkəb termin – söz birləşmələrində müşahidə etmək olar. Belə ki, təyinolunan və təyinedici sözlərin xarakterinə

və morfoloji mənsubiyyətinə görə ismi söz birləşmələrində əsas tərəf adlarla ifadə olunursa, feili söz birləşmələrində bu funksiyanı feillər yerinə yetirir. Maliyyə termin – söz birləşmələrinin formal və semantik təhlilinin dilçilik üçün nəzəri və praktik əhəmiyyətini nəzərə aldığımızda Ə. Abdulayevin bu fikrini xatırlamamaq qeyri – mümkündür: “Söz birləşmələrini də cümlələr kimi forma və məzmun baxımından təhlil etmək lazımdır. Söz birləşmələrinin formal sintaktik təhlili zamanı onların sintaktik quruluşu, qrammatik modeli, bu modeli təşkil edən komponentlərin sıralanma xüsusiyyətləri, həmçinin bu komponentlər arasında özünü göstərən sintaktik əlaqələrin formaları nəzərə alınır” (1, s.41). Demək ki, bunu nəzərə alaraq maliyyə termin – söz birləşmələrinin komponentlərinin morfoloji mənsubiyyətini əsas hesab edərək ismi və feili söz birləşmələrini ayrı –ayrı nəzərdən keçirmək zəruridir.

İsmi termin-söz birləşmələri. Bu birləşmələrin əsas tərəfi adlarla, daha çox isimlərlə ifadə olunur və bu da öz növbəsində nominativliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Digər komponent isə müxtəlif təyinedici dil vahidləri ilə ifadə olunur ki, onun hesabına terminlərdə definitivlik semantik əlamət kimi meydana çıxır. Tərəfləri arasındakı semantik və qrammatik bağlılığı nəzərə alaraq ismi termin – söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. I növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminlərinin ən xarakterik cəhəti bu birləşmənin komponentləri arasında heç bir qrammatik əlamətin iştirak etməməsidir. Termin –söz birləşməsinin birinci tərəfi ikinci komponentə yanaşır və onu müxtəlif cəhətdən izah edir. Dilçilik ədəbiyyatında belə birləşmələrin birinci komponenti təbə olan, ikinci, yəni əsas komponenti isə təbə edən tərəf adlandırılır. I növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə termin – söz birləşmələrinin ən geniş yayılmış semantik tipləri aşağıdakılardır:

a) Birinci komponenti müxtəlif quruluşlu (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) sifət, ikinci komponenti isim olan iqtisadi termin söz birləşmələri. Bu cür maliyyə terminləri anlayışı adlandırmaqla yanaşı, onun haqqında əlavə məlumat verir. Belə maliyyə termin-söz birləşmələrinin komponentləri daha çox yanaşma əlaqəli birinci növ ismi birləşmələr şəklində formalaşır. Məs.: *türkcə açıq bazar* – yerli tacirlərlə yanaşı, xarici istehsalçıların da mallarını sərbəst formada təqdim edə bildiyi bazar (FS), *basit faiz* – bir investisiyanın investisiya qoyuluşu müddətində əsas pulunu gətirdiyi faiz dərəcəsidir (TCMB), *finansal bulaşıcılıq* – ölkələrin bir neçəsində yaranan problemlər səbəbindən narahat olan beynəlxalq investisiya sahiblərinin digər ölkələrdən kapitallarını geri çəkmələri və bunun digər ölkələrin maliyyə sistemlərinə yayılması (FTS); azərbaycanca *daxili audit* – iqtisadi subyektin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti üzərində əsas daxili nəzarət formasıdır (MTL, 133),

nominal dəyər – buraxılış zamanı qiymətli kağızların, əskinasların üzərində qeyd olunan nominal və ya ümumi dəyəri (BMTİL, 336), *imtiyazlı səhm* – sahibinə dividend almaq hüququ verən səhm növü (BMTİL, 182); türkməncə *çylşyrymly göterym* – mürəkkəb faiz dərəcəsi (YDBTS, 54), *wençur maya* – riskli sərmayə (YDBTS, 231), *köptaraply söwdä* – çoxyönlü ticarət (YTS, 142). Bu tip maliyyə terminlərində fərdiləşdirmə, digəri ilə müqayisə, seçilmə, fərqləndirilmə semantikasi özünü daha güclü şəkildə biruzə verir və onlar semantik baxımdan konkretliyi ilə seçilir.

b) Birinci komponenti müxtəlif zamanlı feili sifətlər, əsas tərəfi isimlərlə ifadə olunan terminoloji söz birləşmələri. Bu tip maliyyə termin – söz birləşmələri semantik tutumuna görə ikinci qrup söz birləşmələri ilə eyniyyət təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, feili sifətlər də sifətlər kimi cümlədə əsasən təyin funksiyasını daşıyır, aid olduğu əşya və məfhumların konkretləşdirilməsinə xidmət edir. Məs.: *bölüşdürülmüş pay* – bir daşınmaz əmlak obyektinə ilə təmin edilmiş kreditin çoxlu sayda obyektlər ilə təmin edilmiş kreditdə olan pay (FTS, 382), *birikmiş faiz* – investisiyanın investisiya qoyulduğu dövr ərzində ödəmə tarixinə qədər yığılmış faiz (BTS); azərbaycanca *bölüşdürülməmiş mənfəət* – korporasiyanın, dividend formasında bölüşdürülməmiş qalmış gəlirləri (BMTİL, 101), *üzən uçot* – mərkəzi bankın, pul bazarının baza dərəcələrinin dəyişməsindən asılı olaraq qalxıb – enən, xəzinə öhdəlikləri üzrə mərkəzi bank tərəfindən, kredit siyasətinə nəzarət vasitələrindən biri (BMTİL, 424); türkməncə *çagyrylmayan akkreditiv* – yatırılması mümkün olmayan akkreditiv (YDBTS, 49), *üzülmedik gazna puly* – ödənməmiş xəzinə, büdcə kəsiri (YDBTS, 228), *baglanan karzlar* – ödənilən kreditlər (YDBTS, 26), *üytgeyan byujet* – dəyişkən büdcə (YDBTS, 228).

2. Oğuz qrupu türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşmələri qəlibində olan maliyyə-termin söz birləşmələri öz strukturuna, qrammatik göstəricisinə və tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə birinci növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərindən fərqlənir. Birinci növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminlərinin özünəməxsus şəkildəsi olmadığı halda, ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərinin ikinci komponenti mənsubiyyət şəkildəsi qəbul edir: türkcə *sığorta süresi* – (STS), *aciz vesikası* – əmanətini tam halda ala bilməyən müştəriyə almalı olduğu pulun qalan hissəsini göstərən sənəd (BFT), *forward işlemleri* – valyuta bazarlarında həyata keçirilən müddətli əməliyyatlardır (BFT); azərbaycanca *kommersiya krediti* – ticarət münasibətləri zamanı əmtəə formasında təqdim edilən kredit (MTL), *yoxsulluq indeksi* – ölkə əhalisinin yoxsulluq həddini xarakterizə edən sosial – iqtisadi statistik göstərici (MTL), *vergi ödəyicisi* – ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən deilmiş vergitutma obyektlərindən vergi ödəyən istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs (MTL, 1035); türkməncə *döwlet girdejileri*

– dövlət gəlirləri (YDBTS, 64), *eksport düzgünü* – ixracat rejimi (YDBTS, 68), *gırdeji salgydy* – gəlir vergisi (YDBTS, 85), *karz syvasaty* – kredit siyasəti (YTS,133), *maliye çykdaýylary* – maliyyə xərcləri (YTS,148).

İkinci və birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan maliyyə terminlərini fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də onların komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsindədir. Belə ki, I növ təyini söz birləşməsi modeli maliyyə terminlərinin asılı tərəfi müxtəlif nitq hissələri, xüsusilə sifət və feili sifətlərlə ifadə oluna bildiyi halda, II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərinin komponentləri yalnız isimlərlə ifadə olunur. Məs.: *türkcə sığorta poliçesi* – sığortalı ilə sığorta şirkəti arasında imzalanmış müqavilə (FTS, 31), *kredi riski* – bankın verdiyi kreditlərin geri ödənilməmə riskidir (FTS, 17); *azərbaycanca renta ödəməsi* – sahibkarlıq fəaliyyəti göstərmədən şəxsin mülkiyyətçi olduğu əmlakdan və ya digər aktivlərdən əldə edilən mənfəətin ödənişi (MTL, 843), *bank nəzarəti* – dövlət tərəfindən kommersiya banklarının fəaliyyətinin qanunvericilik normalarına uyğunluğu baxımından yoxlanması və tənzimlənməsi (BMTL, 53), *manat məzənnəsi* – manatın alış və satış qiyməti (MTL, 719); *türkməncə töleg ulgamy* – ödəmə sistemi (YDBTS, 217), *syahatçylyk karzy* – səyahət krediti (YDBTS, 204), *satys kepili* – qiymətli kağızların satışını həyata keçirən banklar tərəfindən şirkətlərə verilən satış qarantisi (YDBTS, 197), *maliye töwekelçiligi* – maliyyə riski (YTS,151).

II növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminlərinin tərəfləri idarə və uzlaşma əlaqələri vasitəsilə formalaşır. Ə.Abdullayev II növ söz birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma və idarə əlaqələrinin olduğu fikrini vurğulayır (1, s. 49).

3. III növ təyini – söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə termin söz birləşmələri. Söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə termin – söz birləşmələrinin müəyyən qismini III növ təyini söz birləşməsi qəlibli maliyyə terminləri təşkil edir. Belə terminlərin tərəfləri də əsasən isim + isim sxemi formasında qurulur ki, bu da II və III növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan maliyyə terminlərinin ortaq cəhətlərindəndir. S.Sadıqova üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan terminlərinin komponentlərinin isimlərlə ifadə olunduğu fikrini vurğulayır (6, s.84).

Bu tip maliyyə terminlərinin tərəfləri idarə və uzlaşma əlaqəsi əsasında formalaşır. Maliyyə terminlərinin bu tipini birinci və ikinci növ təyini söz birləşməli maliyyə terminlərindən fərqləndirən əsas cəhət birləşmənin hər iki komponentinin özünəməxsus qrammatik göstəriciyə malik olmasıdır. Belə ki, birmənalı olaraq birləşmənin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Sadaladığımız cəhətlər oğuz qrupu türk dillərinin hər birinin maliyyə terminologiyası üçün xarakterikdir. Türk, Azərbaycan, türkmən dillərində mövcud olan III növ

təyini söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərinin təhlili ortaq bənzər xüsusiyyətlərə malik olduqları fikrini ortaya qoyur. Məs.: türkçə - *TCMB'nin ağırlıklı ortalama faiz oranı* (TCMBTS, 41), *paranın dolaşım hızı* (TCMBTS, 33), *ihracatın ithalatı karşılama oranı* (TCMB, 20), bankaların para piyasası (TCMB, 3); azərbaycanca – *bankın agentliyi* (MTL, 67), *bankın aktivləri* (MTL, 90), *bankın kredit portfeli* (MTL, 810), *qiymətli kağızların emissiya prospekti* (MTL, 818); türkməncə *müşdərinin bank hasaby* (YDBTS,162), *obligasiyalaryn üzüşə gaznasy* (YDBTS,167), *paynamanyň birza bahasy* (YTS,181), *sebetin düzüminin dürlileşmegi* (YDBTS,199), *spekulyativ pul islegi* (YTS,202).

II Feili termin – söz birləşmələri. Feili termin söz birləşmələri şəklində formalaşan maliyyə termin – söz birləşmələrinin komponentləri arasında da ismi birləşmələrdə olduğu kimi, müxtəlif sintaktik əlaqələr və semantik bağlılıq özünü göstərir. Bu üsulla yaranan maliyyə termin – söz birləşmələri də quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla daha çox hərəkət məzmunlu semantika ifadə edən maliyyə terminləri kimi özünü göstərir. Feili birləşmə şəkilli maliyyə terminləri arasında da tabelilik əlaqəsinin hər üç növünə - yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrinə rast gəlinir. Məsdlər və feili isimlər adlandırma xüsusiyyətlərinə malik olduqları üçün terminləşə bilər, lakin bu anlayışların kökündə hərəkət semantikasi özünü qoruyub saxladığı üçün bunlar vasitəsilə ifadə olunan terminlərin də semantik məzmununda dinamiklik, dinamik nominativlik özünü göstərir. Məs.: azərbaycanca *pul köçürmək* – pul vəsaitlərinin bir sahibdən digərinə köçürülməsi (BMTL, 354), *riski bölüşdürmək* – riskin bölüşdürülməsi, vəsaitlərin bir deyil, bir neçə qiymətli kağızlara qoyulmasını nəzərdə tutur (BMTİL, 373), *yenidən girov qoymaq* – girovdan ikinci dəfə istifadə etmək (BMTL, 480); türkməncə *artykmaç malıyeleşdirmek* – miqdardan, normadan artıq maliyələşmə (YDBTS, 22), *arzan bahalandyrmak* – ucuz qiymətləndirmə (YDBTS, 22), *erkin üytgap durma* – pul bazarına edilən təsirlər nəticəsində maliyyə bazarında sərbəst dalğalanma (YDBTS, 71), *tölegi tassyklamak* – ödənişləri təsdiqləmək (YDBTS, 217), *maya goymak* – investisiya qoymaq (YTS,154); qaqauzca *avans kabletmaak* – avans almaq (GRRS,54), *bankrot olmaa* – iflas etmək (GRRS,74), *borç almaa* (GRRS,98), *kontrakt yapmaak* – müqavilə imzalamaq (GRRS,410).

Beləliklə söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərinin tədqiqi zamanı məlum olur ki, söz birləşməsi formalı terminlər sintaktik üsulla əmələ gəlir. Bu yolla dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşmə prosesinin tarixi çox qədimdir və həmin proses bu gün də davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.
2. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, 2005.
3. Bank – maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2011.
4. Finansal Terimler sözlüğü. Capital yayıncılık, İstanbul,
5. Gagauzça – Rusça – Rominca sözlük. Kişnyov, 2002.
6. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002.
7. Ykdysadyet we Dolandyryş Bilimleri Terminologiya sözlüğü. Aşgabat, 2010.

Г.Гурбанова

**Сложные финансовые термины в форме словосочетания в
Огузской группе тюркских языков**

Резюме

Этот метод является одним из наиболее важных способов использования словарной системы турецкого языка, а синтаксические термины в лингвистике включены в термины сложных структурированных терминов. Таким образом, процесс обогащения тюркского состава тюркских языков очень древний, и этот процесс продолжается сегодня. Основой этого метода является, в принципе, финансовые термины, сформированные в виде комбинации слов. Финансовая терминология богата и разнообразна с точки зрения количества ключевых фраз и характера содержащихся в них слов. При изучении терминологической системы азербайджанских, турецких, туркменских и гагаузских языков, включенных в группу Огуз, ясно, что синтаксический метод имеет особое значение при формулировании терминов, относящихся к различным областям науки и техники. Таким образом, при изучении финансовых терминов, образованных в комбинации словосочетания, известно, что словосочетание формируется синтаксически. Таким образом, процесс обогащения языкового содержания нашего языка очень древний, и этот процесс продолжается и сегодня.

**Complex financial terms formed in Oghuz group Turkic
language combinations**

Summary

This method is one of the most important ways in the Turkish language vocabulary system, and the syntactical terms in linguistics are included in terms of complex structured terms. In this way, the process of enrichment of the Turkic composition of the Turkic languages is very ancient, and this process continues today. The basis of this method is, in principle, financial terms formed in the form of a combination of words. The financial terminology is rich and diverse in terms of the number of keyword phrases and the nature of the words they contain. In the study of the terminology system of the Azerbaijani, Turkish, Turkmen and Gagauz languages included in the Oghuz group, it is clear that the syntactic method is of particular importance in formulating terms relating to different fields of science and technology. Thus, in the study of financial terms formed in the combination of the word combination, it is known that the word combination is formed syntactically. In this way, the process of enriching the language content of our language is very ancient, and this process continues today.

Rəyçi: İkrəm Qasimov

Filologiya elmləri doktoru, professor